

Дачева, Тишева 2005 – Г. Дачева, Й. Тишева. Традицията в разговорните модели – *който* или *дето*. Юбилеен славистичен сборник. Югозападен университет "Неофит Рилски", Благоевград, 2005, 390–399.

ТРАДИЦИЯТА В РАЗГОВОРНИТЕ МОДЕЛИ: КОЙТО ИЛИ ДЕТО

Гергана Кирилова Дачева, СУ "Св. Климент Охридски", ФСФ

g_dach@abv.bg

Йовка Великова Тишева, СУ "Св. Климент Охридски", ФСФ

yovka@slav.uni-sofia.bg

Ключови думи: colloquial speech, complementizers, coreference, history of Bulgarian language, relatives, subordinated clauses

Динамичните процеси, които протичат в съвременната българска разговорна реч, са обект на изследователското внимание най-вече с оглед на проявите на две основни тенденции: тенденция към синкретизъм (икономия, езикова кондензиция) и тенденция към многократност (повторяемост или удвояване на елементи на всички езикови равнища). Анализите, които предлагаме в настоящата разработка, са насочени в друга посока. Идеята, която ги мотивира, е свързана с търсенето на традициите и иновациите в разговорната реч. Основните цели на нашата работа могат да се систематизират по следния начин:

- преглед на морфологичните и на синтактичните особености на лексемата *дето*;
- употребите на *дето* във възрожденски текстове;
- прояви на конкуренция между относителните местоимения и лексемата *дето* в подчинени определителни изречения в съвременната разговорна реч;

Посочените наблюдения и коментари ще дадат възможност да направим изводи за основните тенденции, които определят

употребата на *дето* в синхронен и в диахронен аспект. Тази лексема функционира не само като формален показател на връзката между частите на сложното изречение, но и като маркер за разговорност в спонтанното неподготвено устно общуване. Включването на *дето* в писмени текстове става именно като разговорен маркер, заради целенасоченото търсене и подчертаване на разговорността.

По произход *дето* се свързва с групата на относителните думи, по-точно с наречието *където*. И до днес *дето* пази семантиката си за място – мотивирана от произхода на тази дума и свободно може да се употребява в подчинени обстоятелствени изречения за място или в определителни изречения към определяемо със семантика за място. В тази връзка е интересно да се отбележи, че това са най-често срещаните употреби на разглежданата лексема в примери от новата българска литература. *Дето* в значение на *където* явно не се схваща като разговорен маркер и затова много често се появява в писмени художествени текстове. За изясняването на статута на разглежданата лексема е интересно да се отбележи, че подчинените определителни изречения, въведени с *дето*, могат да поясняват съществителни, местоимения или именни групи от главното изречение, принадлежащи към различни лексикалносемантични групи. На практика в българския език за разлика от другите славянски езици липсват ограничения за семантиката на antecedентите, с които се свързва *дето*-изречението. Подобна употреба на лексемите със същото значение се наблюдават и в другите балкански езици. Някои автори, напр. Асенова 1984, определят това явление като балканизъм. За пълнота на прегледа трябва да посочим, че *дето*-изреченията може да поясняват подлога, допълнението или обстоятелството за място от главното изречение. На този факт от отношенията между определяемото (опората, antecedента) от главното изречение и подчиненото изречение няма да се спираме по-подробно, тъй като целта на

разработката е да се установят условията, при които се появява *дето* вместо релатив от групата *който, която, което, които*.

При прегледа на мненията за статута на *дето* е важно да се отбележат анализите на Р. Ницолова (1986). Тя включва разглежданата лексема в групата на относителните думи и я определя като "абсолютен релатив, ... сочи само кореферентност с antecedента, без да носи граматическа информация за него" (Ницолова 1986: 137). *Дето*, макар и неизменяемо, все още не се е превърнало в съюз, защото винаги предполага наличието на кореферентност с елемент от главното изречение, т.е. има определеносвързана употреба.

В Граматика (1998) лексемата *дето* не е включена в групата на относителните местоимения. В раздела "Снитаксис", при представянето на функционалните категории обаче лексемата *дето* категорично е причислена към комплементизаторите, наред със "съюзните връзки *че, да, дали*" (Граматика 1998: 505). По-обстояен преглед на употребите на *дето* е направен при определителните изречения. Като най-съществена особеност е изтъкнат фактът, че "дето е формална връзка – съюз (по произход релатив) – която не може да осигури референция и се налага употреба на лично местоимение" (Граматика 1998: 582). В подкрепа на анализите на *дето* като комплементизатор, а не като релатив е изтъкнат и фактът, че двата типа изречения имат различна природа: "Пораждането на *дето*-изреченията е независимо от останалите относителни определителни изречения. Така съюзът *дето*, както *че* и *дали*, се поражда от конституентната граматика в позицията С (опората на СР), а относителните местоимения се пораждат като останалите думи – в съответните синтактични позиции на подчиненото изречение и задължително се преместват в позицията на спецификатор (под СР)." (Граматика 1998: 583)

Теоретичен модел на конкуренцията между *дето* и релативите предлага и К. Рудин (1986). За разлика от предходното мнение, тя приема, че двата типа определителни изречения – с *к-дума*

(т.е. *който, която...*) и с *дето* са синоними. И двата типа се отнасят към изреченията, чиято опора е съществително име или именна група. И двата вида изречения трябва да съдържат дума, кореферентна с опората; в изреченията с к-дума кореферентно на опората е относителното местоимение; в *дето*-изреченията кореферентният елемент е лично местоимение, включено в състава на подчиненото изречение. Разликата е свързана с контекста, в който се реализират двата типа определителни изречения: *дето*-изреченията имат по-ограничена сфера на употреба, защото са типични за разговорната реч (Вж. Рудин 1986:123-154).

Макар и доста общ, този преглед на теоретичните постановки за статута на *дето* показва ясно два анализационни подхода: *дето* като елемент от групата на релативите и като елемент от групата на комплементизаторите. Тук няма да дискутираме подробно мотивираността и приемливостта на тези подходи. За целите на нашата разработка приемаме, че *дето* е комплементизатор – показва подчинителни отношения между изречения, илокутивната сила на изречението, което въвежда, както и някои особености на глагола (реализиране на глаголните категории лице, време, модалност и под.) в подчиненото изречение. От прегледа на мненията за статута на *дето* се създава впечатление, че това е един доста "икономичен" и лесен начин за въвеждане на подчинено изречение – без съгласуване по род с дума от главното изречение. Това впечатление обаче е само привидно – неизменяемостта на тази връзка се компенсира или "балансира" с необходимостта от включване на местоимение, кореферентно с думата от главното изречение, към която се отнася подчиненото изречение. Така се оформят няколко условия за граматически правилната и успешна употреба на *дето*.

I. В подчиненото изречение, въведено с *дето*, трябва да има местоимение, кореферентно с думата от главното изречение (опората), към която се отнася подчиненото:

- (1) Това е жената *дето* (тя) спечели голямата награда.
- (2) Това е мъжът, *дето* (ние) го видяхме вчера..

(3) Това е детето, дете му казахме да дойде с родителите си. Кореферентното местоимение може да бъде подлог или допълнение в подчиненото изречение. В зависимост от падежната маркираност употребата на това местоимение се подчинява на различни правила: "Анафоричният местоименен подлог в дето-изречението трябва да бъде празна категория, т.е. не се изразява явно" (Грамматика 1998: 583). Местоименията допълнения се изразяват, като в тези случаи обикновено се употребява кратката форма на съответното лично местоимение, както е в примери (2) и (3). Възможна е и употребата на пълните местоименни форми със или без предлог *на*. Освен това е възможно допълнението да бъде удвоено или да бъде фокусирано (подчертано интонационно), както е в пример (4) при изписването му с главни букви:

(4) Това е МЪЖЪТ, дете НЕГО/НЕГО (го) видяхме вчера.

(5) Това е детето, дете на него (му) казахме да дойде с родителите си.

Необходимостта от кореферентен елемент в подчиненото изречение се извежда като най-съществена особеност на определителните дето-изречения, като наред с това трябва да се направи и уточнението, че дали кореферентното местоимение ще се изрази, или не зависи от падежа на местоимението. Изпускането е задължително, ако то е в именителен падеж (подлог на подчиненото изречение); по избор, ако е във винителен падеж, и невъзможно, ако е в дателен. Невъзможно е и в случаите, когато е употребена предложна фраза (пълната форма на местоимението с предлога *на*), защото, ако местоимението отпадне, позицията след предлога ще остане празна, т.е. ще се разруши предложната фраза. (За повече информация вж. и Рудин 1986: 128-130.)

II. Пред комплементизатора *дето* не може да се появи предлог за разлика от релативити:

(6) Това е детето, на което казахме да дойде с родителите си.

(7) *Това е детето, на дете му казахме да дойде с родителите си.

III. В едно и също подчинено изречение *дето* не може да се комбинира с друг комплементизатор, с въпросителна дума или с относително местоимение:

(8) Това е роклята, *дето* той ми я подари.

(9) *...роклята, че *дето* той ми я подари

(10) *... роклята как *дето* той ми я подари

IV. При свободните релативи, традиционно определяни като подчинени подложни или допълнителни изречения, не може да се употреби *дето*, а само относително местоимение:

(11) Който играе, печели.

(11a) *дето играе, печели

(12) Попитях когото срещнах.

(12a) *Попитях *дето* срещнах

(13) Ядат кой каквото намери.

(13a) *Ядат *дето* намери

Интересно е да се отбележи, че примерът в (13a) би станал граматичен, ако двата глагола – от главното и от подчиненото изречение, бяха в едно и също лице и число: *Яде, дето намери; Ядат, дето намерят*. В такъв случай обаче се реализира базисното, изходното значение на *дето* като свързваща дума със семантика за място, синоним на *където*. В настоящата работа обект на анализ са само изреченията, в които *дето* се реализира като комплементизатор, а не като релатив със значение за място, затова примери от типа на (13a) няма да бъдат коментирани по-подробно.

Наблюденията, свързани с употребите на лексемата *дето* през Възраждането, са направени върху материал от *Свищовския дамаскин* (1753), *Троянския дамаскин* (XVII в.), *История славеноболгарская* на Паисий Хилендарски, *Житие и страдания грешнаго Софрония* на Софроний Врачански (1805), *Буквар с различни поучения* на д-р Петър Берон (1824), *Българските книжници* (1826) на Васил Априлов, *Болгарска граматика* на Неофит Рилски (1835), *Първичка българска граматика* (1844) и *Първичка българска словница* (1848) на Иван Богоров. Примерите

от тези текстове, цитираните в настоящата статия, са от публикациите в *Помагало по история на новобългарския книжовен език. Възрожденски период* (1979).

През Възраждането (особено ранното) комплементизаторът *дето* има полифункционална употреба със значения "където", "затова че", "в който, в която, в което, в които", "което". Ето защо *дето* има твърде голямо разпространение. Високата фреквентност на употребите ѝ компенсира липсата на голямо разнообразие от специализирани релативи за въвеждане на различни видове изречения, както и най-вероятно са предпоставка за колебанията в оформянето на различните видове подчинени изречения. Във възрожденските текстове *дето* може да функционира на практика на мястото на всеки подчинителен съюз при превод, докато постепенно в контекста на останалата част от изречението не се стесни семантиката и не се достигне до конкретното и точно значение. Неслучайно начинаещите (например ученици) при превод от старогръцки и латински постъпват именно по този начин, докато усетят спецификата на подчинителните съюзи в контекста на различните езици.

Ето някои примери за тази полифункционалност и възможността с *дето* да бъдат въведени различни типове подчинени изречения:

- *подчинено допълнително изречение:*

(14) А тлъкуванието му казува, оти като исплъниха, *дето* пишеше законъ, врънаха се в Галилея... (Свищ. дам.)

- *подчинено обстоятелствено изречение:*

(15) Въ начале бе слово ами и тебе даде сега видение да знаеш *що* е истина, *дето* щеш да кръмишь сичкыте людие със своите оуста.... (Троян.дам.)

- *подчинено определително:*

(16) ... да ти кажем радост голяма, *дето* щеш да бъдеш на сичкыте цръкви божии оучитель (Троян.дам.)

При анализа на *дето* е важно да се посочи мнението на проф. Венче Попова за развоя на подчинените определителни изречения в новобългарския книжовен език (Попова 1983). Авторката

разграничава два типа определителни изречения в народно-разговорната реч: предпоставени – с относителните местоимения *който, която, което, които* и задпоставените – с относителното наречие *дето* (*дека*) или с неизменяемото местоимение *що* (*щото*). В книжовната традиция обаче функционира друг начин на въвеждане на подчинени определителни изречения под влияние на черковнославянски – и предпоставените, и задпоставените изречения се въвеждат с *който, която, което, които*. Има и преходен вариант в развоя на *който* – само въпросителното местоимение *кой* без относителната частица *-то* (срещаме го твърде често при Паисий). Постепенно моделът, оформен под влияние на старобългарското, а по-късно и на черковнославянското *иже*, започва да се налага и да измества народно-разговорния задпоставен тип изречения.

Въвеждане на подчинени определителни изречения с дето:

(17) ... то услади водъта морска, *дето* беше горчива. На туй малко дете силата уби царчето, *които* са супротивяха Моисею. (Свищ. дам.)

Интересен е самият процес на конкуренция между различните типове въвеждане на подчинени определителни изречения. Например в *Свищовския дамаскин* се използват без определена последователност и изречения с *дето*, и изречения с *който*, при това без значение дали са в черковнославянските цитати, или са в тълкувателната част.

(18) ...вамъ написахъ *кои* любите свои родъ... Сви били *що* остави въ потопа всамъ души. (История словеноболгарская, Паисий Хилендарски)

(19) ... и отец мой поялъ другу жену, *що* беше люта и завистлива,...; ...и мене ми казаха како тая девойка *що* хочеше султану да я уземе за вторая жена, ала е подаде позволение... (Житие и страдания грешнаго Софрония, Софроний Врачански)

В *История славеноболгарская* и *Житие и страдания грешнаго Софрония* отново липсва последователност в употребата, но както отбелязва и проф. Попова, преобладаващи остават съюзите *що*,

что по силата на народното начало в Паисиевия синтаксис, но и под влияние на черковнославянския, който е нормативен и се осъзнава от Паисий и Софроний като литературно обработен и религиозно престижен език. *Дето* не се използва от Паисий и Софроний, тъй като го осъзнават като некнижовно и твърде разговорно.

(20) Всякий който види тъзи книжка надея ся дя ся зарадува...; ...и сичкиат вътрешен чин треба да са като европейските, *дето* учат друг-другаго-учението. (Буквар с различни поучения, Петър Берон)

При по-задълбочен анализ на текста на д-р Петър Берон откриваме, че започва да се използва най-често въвеждането на подчинени определителни изречения и в препозиция, и в постпозиция с относителното местоимение *който*, *която*, *което*, *които*, а *дето* и *щото* все по-често се използват със значение съответно *където* и *каквото*.

(21) Кога тии язъци класически, обработани, *дето* имали много писатели, и *които* учените имъ ги вардили родъ въ родъ, ся изменили от времето... (Българските книжници, Васил Априлов)

(22) ...ако бы се очистилъ отъ чуждеязычны те речи *които* са се вкрали въ него... Етимологията естъ наука, *коя то* ны учи да познаваме различия та на речи те, и една от друга право да ги разделяваме... (Болгарска граматика, Неофит Рилски)

(23) Действителенъ е оный, *който* изявьява работание на некое нещо, *дето* преминува на друго нещо... ; Сказуемо е каквината, *която* са придава на подлежащето, или са отнима отъ него... (Първичка българска граматика, Иван Богоров).

При В.Априлов, Неофит Рилски и Ив.Богоров съвсем спорадично се използват *что* и *дето* със значение *който*, а с твърде висока фреквентност се налага въвеждането на подчинени определителни изречения с *който* в постпозиция.

От тези наблюдения може да се направи важен извод за развоя и конкуренцията на релативите и комплементизатора *дето*.

През преходния етап от развоя на новобългарския език – дамаскините – се наблюдава непрекъсната конкуренция между релатива и *дето*, което се дължи най-вероятно на народно-разговорния характер на този тип текстове. През ранното Възраждане – Паисий и Софроний – личи пренебрегването на *дето* за сметка на *что*, *що* поради факта, че тези книжовници са духовни лица, които имат за еталон за книжовност черковнославянския език, и избягват, може би съзнателно, разговорните варианти. При книжовниците от следващите периоди се наблюдава тенденция към непрекъснато намаляване на фреквентността на употреба на *дето* и замяната му с *който*... поради факта, че все по-целенасочено се работи по посока на изграждането на книжовен новобългарски език, а *дето* се осъзнава като разговорно. Голям принос за тази употреба има и авторитетната личност на Петър Берон. В наши дни наблюдаваме отново тенденция към засилена употреба на *дето* в разговорната реч в конкуренция с релативите.

След очертаването на историческата традиция и етапите на установяване на релативите наблюденията върху реализациите на лексемата *дето* в подчинени определителни изречения ще продължат с анализи на данни от съвременната българска разговорна реч. Примерите, които илюстрират актуалното състояние и употребите на *дето*, са ексцерпирани от базата данни за българската разговорна реч на Факултета по славянски филологии на СУ, достъпна на адрес www.bgspeech.org, както и от и корпуса на проекта BultreeBank "Синтактична база за българския език", представен на адрес www.bultreebank.org. Примерите са систематизирани така, че да илюстрират различните възможности (разлики в падежната маркираност) за реализиране на кореферентното местоимение в подчиненото изречение.

В анализирания корпус преобладаващата част от примерите са с кореферентно местоимение подлог в подчиненото изречение. Както показват примерите (24)–(26), условието за изпускане на местоимението в именителен падеж винаги се спазва:

(24) Б: //ма никак не съм! то: от страничните клавишчета двете
дето съ ено[до друго]//

Г: //да: ена стрелка насам (жжж - маха с ръка наляво) и
ена натам//

(25) М: //не аз / няма търпъ някъв такъв човек дето ми
лази по нервите / искам да му напиша са да вида дали ше
се (Н) +

Б: няма [смисъл] //

(26) Испания, дето беше много по-готова от България,
когато започна преговорите, я мотаха десетина години. ...

Интерес заслужава пример (27), тъй като в едно изказване на
един говорещ последователно е употребен комплементизаторът
дето, и то с различна референтна отнесеност на подчиненото
изречение:

(27) В: //майка ми видяла христо калчев //

Б: //кой е / христо калчев ? //

В: //оня бе / дето пише / за мутрите най-яките книги [дет
ги написа]

Опората на първото дето-изречение е кореферентна с подлога в
подчиненото изречение (и затова той не е явно изразен);
опората на второто дето-изречение е кореферентна с прякото
допълнение от подчиненото изречение, което е явно изразено с
кратка форма на личното местоимение.

Макар и по-малко на брой, в анализирания корпус от
разговорната реч се срещат и примери по модела на (28) и (29).
Опората на дето-изречението е кореферентна с прякото
допълнение от подчиненото изречение. Кореферентният елемент е
изразен с кратки форми на личното местоимение. И в двата
примера това местоимение е явно, не е изпуснато, макар
теоретически това да е възможно (без да е задължително, както
беше посочено за подлога):

(28) аз/ няма да ми стигне времето до края на предаването да
прочета тая характеристика, дето са ми я дали.

(30.04.2001, ТВ, Добър ден, България)

(29) В: //аз знаш как подстригвам / така мокря косата / и след това хващам и чакам да изсъхне това дет ше го подстригвам и със запалката (жжж - замахва с ръка)

Б: //е ти що я мокриш ? //

В базата данни, която е основа на наблюденията ни върху българската разговорна реч, липсват примери за кореферентност между опората на *дето*-изречението и непрякото допълнение на подчиненото изречение. В прегледа на условията за употреба на *дето* в подчинени определителни изречения този модел беше посочен и коментиран (вж. пример (3) и (5)). Липсата на илюстративни примери не означава, че тези употреби не са актуални; вероятно в подобни случаи говорещите предпочитат въвеждането на определителното изречение с релатив, а не с *дето*. За сметка на това обратната тенденция – замяна на релатива за място *където, на който* с *дето* е много добре представена в разговорната реч:

(30) В: колко е / на пет минути е пеша от тука //

Б: на тая спирка дет слизаме от седем шест ли ? //

В: не / една спирка по-надолу / точно преди да завие / покрай +

Важно е да се подчертае, че при реализирането на значението за място – независимо дали *дето*-изречението е определително или обстоятелствено, няма анафорично местоимение в подчиненото изречение, кореферентно с опората. Включването на кореферентен елемент е по принцип невъзможно. Затова смятаме, че наличието или липсата на кореферентно местоимение (или израз) с *дето*-изречението може да служи като тест за определяне на функцията на *дето* или за вида на подчиненото изречение.

За да се проследи генезисът на конкуренцията между *дето* и релативите е интересно да се проследи състоянието на българския език, фиксирано в класически текстове от новата българска литература. Като илюстрация сме подбрали няколко примера от Ив. Вазов, които показват същите употреби, които отбелязахме и в примерите от съвременната разговорна реч:

(31) Дано ръцете, *дето* ми вапцаха котката, да изсъхнат и да почернеят, като твоята черна душа, жълта циганко! Котката се измива и дрехите се изпират. Ами това леке, *дето го* залепи той на вратнята ми и на лицето ми, кръв го измива! Кръв, знайш ли, Иванчо? (Чичовци, Ив. Вазов)

В първото изречение от пример (31) опората на *дето*-изречението е кореферентна с подлога на подчиненото изречение, който е изпуснат. В третото изречение от (31) опората е кореферентна с прякото допълнение от *дето*-изречението. То е явно изразено в структурата на подчиненото изречение с кратка форма на личното местоимение.

В текстовете на Вазов откриваме и други употреби на *дето* – лексемата въвежда подчинено изречение към местоимения (*това, туй*); в *дето*-изречението липсва и не може да бъде включен кореферентен елемент:

(32) Това се виждаше твърде ясно от туй, *дето* в бързината си вместо жилет той беше облякъл шареното късо турско елече на жена си и вместо ежедневната си шапка беше нахлузил шапката, с която ношуваше. (Митрофан и Дормидолски, Ив. Вазов)

Примери по модела на (32) показват промени в употребите на *дето* – лексемата функционира като изяснителен съюз, съюз за причина или за последица (за тази възможност вж. и Ницолова (1986)). Когато с *дето* се въвежда вметнат израз – *дето се вика, дето се казва* и под., в него също липсва кореферентен елемент. Такива примери с вметнати изрази обаче не са обект на внимание в настоящата работа.

Данните от разговорната реч подкрепят наблюдението, че *дето* може да функционира като "чист" съюз, без необходимост от кореферентни връзки с дума от главното изречение. В примери като (33) и (34) *дето* се изравнява по функция с комплементизатора *че*:

(33) Сега мама спокойно ще си помисли, че той сега го е яд *дето* тя

яде. А тя и без това не мога да я накарам да яде.
Едно на ръка.

(34) В: ти каза нещо от варна *дет* се връщал и +

В: да //

А: ама той как беше от +

В: ама то се ока: че не било / във варна

Наблюденията върху употребите на лексемата *дето* върху материал от възрожденски текстове и от съвременната разговорна реч дават основание да се направят следните изводи:

- Прегледът на морфологичните и синтактичните особености на лексемата *дето* показва, че има основания тя да се разглежда като елемент от системата на комплементизаторите в българския език.

- Статутът на *дето* във възрожденските текстове е все още неустановен, както и самите книжовни норми.

- В съвременната българска разговорна реч действа тенденцията за замяна на релативи с *дето*. Най-често това се наблюдава в случаите, когато определяемото от главното изречение е кореферентно с подлога на *дето*-изречението. Наличието или липсата на елемент в *дето*-изречението, кореферентен с опората, може да се използва като тест за конкретизиране на статута на *дето*.

Б и б л и о г р а ф и я

Грамматика 1983: *Грамматика на съвременния български книжовен език*. Том 3. Синтаксис. София, 1983.

Грамматика 1998: Т. Б о я д ж и е в, Ив. К у ц а р о в, Й. П е н ч е в. *Съвременен български език*. София, 1998.

Ницолова 1986: Р. Н и ц о л о в а. *Българските местоимения*. София, 1986.

Попова 1983: В. П о п о в а. Една нова употреба на местоимението *който* в развитието на българския книжовен език. - В: *Помагало по история на българския книжовен език*. София, 1979.

Рудин 1986: C. R u d i n. *Aspects of Bulgarian Syntax: Complementizers and Wh Constructions*. Slavica Publishers, Columbus, Ohio, 1986.

Христоматия 1973: Л. А н д р е й ч и н, В. П о п о в а, Хр. П ъ р в е в (съст.). *Христоматия по история на новобългарския книжовен език*. София, 1973.